

կհավատան և կապրեն: Իսկ որ դու ինձ զրեցիր, որ գամ քեզ մոտ, ես այստեղ պետք է կատարեմ այն բոլորը, որի համար ուղարկված եմ: Երբ այս բոլորը կկատարեմ, կհամբառնամ նրա մոտ, որ ինձ ուղարկեց, և երբ համբառնամ, քեզ մոտ կուղարկեմ իմ այս աշակերտներից մեկին, որ քո ցավերը բժշկի և կյանք շնորհի քեզ և քեզ հետ եղողներին:

Այս թուղթը բերեց Արգարի սուրհանդակ Անանը և նրա հետ Փրկչի կենդանագիր պատկերը, որ մինչև այսօր գտնվում է Եղեսչայում:

ԼԳ

ԹԱԴԵՈՍ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ՔԱՐՈԶՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵԴԵՍԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԱԲԳԱՐԻ ՀԻՆԳ ԹՂԹԵՐԻ ՊԱՏՃԵՆՆԵՐԸ

Բայց մեր Փրկչի համբառնելուց հետո Թովմաս առաքյալը, տասներկուսից առաքյալներից մեկը, Եղեսիա քաղաքն ուղարկեց Թաղեռսին, յոթանասունից մեկին աշակերտներից, որպեսզի Արգարին բժշկի և ավետարանը քարոզի տիրոջ խոսքի համաձայն: Նա եկավ և իջևանեց հրեա Տուրբա իշխանի տանը, որի մասին ասում են, թե Բագրատունայց ցեղից էր և Արշամից խուսափելով՝ հրեական կրոնը չուրացավ իր մյուս ազգականների հետ, այլ նույն կրոնին մնաց մինչև Քրիստոսին հավատալը: Եվ նրա զալու համբավը ողջ քաղաքում տարածվեց: Արգարը լսելով ասաց.«Դա այն մարդն է, որի մասին Հիսուսը գրեց», և իսկույն նրան կանչեց: Երբ Թաղեռսը ներս մտավ, նրա երեսի վրա սքանչելի տեսիլք երևաց Արգարին, նա զահից վեր կացավ և երեսի վրա ընկնելով երկրպագեց, շուրջը գտնվող բոլոր իշխանները զարմացան, որովհետև տեսիլքը չիմացան: Արգարը նրան հարցրեց. «Իսկապես դու օրինյալ Հիսուսի աշակերտն ես, որին խոստացավ այստեղ ուղարկել, և կարող ես իմ ցավերը բժշկել»: Թաղեն նրան պատասխանեց, «Եթե հավատաս Հիսուս Քրիստոսին՝ Աստծու Որդուն, քո սրտի բոլոր ցանկացածները կստանաս»: Արգարը նրան ասաց. «Ես հավատացի նրան և նրա հորը, ուստի կամենում էի զորքերս առնել և գալ կոտորել նրան խաչող հրեաներին, եթե ես ինձ չզսպեի հոռմեացիների թագավորության պատճառով»:

Այս խոսքից սկսելով՝ Թաղեռսը քարոզեց ավետարանը նրան և ամբողջ քաղաքին, ձեռքը վրան դնելով նրան բժշկեց, ինչպես և քաղաքի Արդիու իշխանին, որ հիվանդ էր

պողագրայով¹¹³ և մեծ պատիվ էր վայելում թագավորի արքունիքում. և առհասարակ բժշկեց քաղաքում եղած բոլոր հիվանդներին և ախտավորներին: Եվ բոլորը հավատացին, և մկրտվեցին ինքը Արքարը և ամբողջ քաղաքը: Կուռքերի մեհյանների դրոները փակեցին, և բազինի ու այունի վրա եղած պատկերները եղեգով պատեցին: Նա ոչ ոքի բռնությամբ չէր դարձնում հավատի, բայց հավատացյալներն օր – օրի վրա ավելանում էին:

Իսկ Թաղեռս առաքյալն Արդի անունով մեկին, որ մետաքսագործ ու խույր կարող էր, Եղեսիայի վրա եպիսկոպոս ձեռնադրելով, նրան իր փոխարեն թողնում է թագավորի մոտ: Իսկ ինքն Արքարից հրովարտակ առնելով, որ ամենքը Քրիստոսի ավետարանին լսեն, գալիս է Արքարի քեռորդի Սանատրուկի մոտ, որին նշանակել էր մեր երկրի և զորքերի վրա: Բայց Արքարը համաձայնեց թուղթ գրել Տիբերիոս կայսեր, որ ունի այսպիսի ձև.-

ԱԲԳԱՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ՏԻԲԵՐԻՈՍԻՆ

Հայոց Արքար թագավորը իր տիրոջը՝ հռոմեացիների Տիբերիոս կայսրին ողջունում է:

Թեպետ գիտեմ, որ քո թագավորությունից ոչ մի բան չի ծածկվի, բայց իբրև քո մտերմ՝ ավելին քեզ իմաց եմ տալիս գրով: Որովհետև պաղեստինացիների զավառներում բնակվող հրեաները ժողովվելով Քրիստոսին խաչեցին առանց որևէ հանցանքի, փոխանակ նրա մեծամեծ երախտիքներին, որ նրանց մոտ կատարեց, այսինքն հրաշքներ և սքանչելիքներ մինչև անզամ մեռած մարդկանց կենդանացրեց: Պետք է գիտենաս, որ սրանք սովորական մարդու հրաշքներ չեն, այլ Աստծու: Որովհետև հենց այն ժամանակ, երբ նրան խաչեցին, Արեգակը խավարեց, երկիրը շարժվեց ու տատանվեց և ինքն էլ երեք օրից հետո մեռած տեղից հարություն առավ և շատերին երևաց: Եվ այժմ նրա անունը նրա աշակերտների միջոցով մեծամեծ հրաշքներ է կատարում, ինչպես հենց ինձ վրա հայտնի ցույց տվեց: Արդ՝ այսուհետև քո տերությունը գիտի, թե ինչ է պետք հրամայել հրեա ժողովրդի վերաբերմամբ, որոնք այն բանը գործեցին, և պետք է ամբողջ աշխարհին գրել, որ Քրիստոսին երկրպագեն իբրև ճշմարիտ Աստծու: Ողջ եղիր:

113 Եվսեբիոսի հայերեն թարգմանության մեջ, որից քաղում է Խորենացին Արքարի պատմությունը՝ իշխանը կոչված է Պողագրոս, որ նշանակում է պողագրայով հիվանդ, իսկ պողագրա հունարեն բառ է, որ նշանակում է ոտնացավ:

ԱԲԳԱՐԻ ԹՂԹԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ՏԻԲԵՐԻՈՍԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հռոմեացիների Տիբերուս կայսրը ողջունում է հայոց Արքար թագավորին:

Քո մտերմության նամակը կարդացին իմ առաջ, դրա համար մեր կողմից շնորհակալություն: Թեպետ և առաջուց մենք շատերից էինք այդ լսել, բայց և Պիղատոսը ստուգապես մեզ հայտնեց նրա հրաշքների մասին, և թե հարությունից հետո շատերը հավատացին, թե նա Աստված է: Ուստի և ես ևս կամեցա անել այն, ինչ որ դու մտածել ես: Բայց որովհետև հռոմեացիների սովորությունն այնպես է, որ միայն թագավորի հրմանով Աստված չեն ընդունում, մինչև որ նա սինկղիտոսի կողմից չփորձվի, չքննվի, ուստի ես այս բանը սինկղիտոսին հայտնեցի, բայց սինկղիտոսն արհամարհեց, որովհետև առաջուց իր կողմից քննված չեր: Բայց մենք հրաման տվինք, որ այն ամենին, ում Հիսուսը հաձելի թվա, նրան Աստված համարեն, և մահ սպառնալիք նրանց, ովքեր քրիստոնյաների վրա կշարախոսեն: Իսկ հրեա ժողովրդի վերաբերմամբ, որոնք հանդգնեցին նրան խաչել, որի մասին լսում եմ, թե ոչ թե արժանի էր խաչվելու և մահվան, այլ պատվի և երկրպագության, նրանց գործը կքննեմ և արժանավոր պատիժը կհատուցանեմ, եթե ազատ ժամանակ գտնեմ խսպանիացիների պատերազմից, որոնք իմ դեմ ապստամբվել են:

ԱԲԳԱՐԸ ԴԱՐՁՅԱԼ ԹՈՒՂԹ Է ԳՐՈՒՄ ՏԻԲԵՐԻՈՍԻՆ

Հայոց Արքար թագավորը իր տիրոջը՝ հռոմեացիների Տիբերիոս կայսրին ողջունում է:

Քո տերության վայել թուղթը տեսա և ուրախացա քո մտածած հրամանի վրա: Եթե վրաս չես նեղանա՝ սինկղիտոսի այդ գործը շատ մեղադրելի է, որովհետև դրանց մոտ աստվածություն արվում է մարդկանց քննությամբ, ուրեմն այսուհետև եթե Աստված մարդուն հաձելի չինի, ել չի կարող Աստված լինել, և սրանից հետևում է, թե մարդը պետք է Աստծուն թողություն տա: Բայց դու, տեր, բարեհաձիր ուրիշ մարդ ուղարկել Երուսաղեմ Պիղատոսի փոխարեն, որպեսզի նա անարգանքով հեռացվի այն իշխանությունից, որի վրա դու նշանակել ես նրան, որովհետև նա հրեաների կամքը կատարեց և Քրիստոսին անմեղ տեղը խաչեց առանց քո հրամանի:

Արքարն այս գրելով՝ թղթի պատճենը դրեց իր դիվանի մեջ, ինչպես և մյուսները: Նա գրեց նաև Ասորեստանի մանկահասակ Ներսեհ թագավորին Բաբելոն:

ԱԲԳԱՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ՆԵՐՄԵԶԻՆ

Հայոց Արքար թագավորը իր որդի Ներսեհին ողջունում է:

Քո ողջունի զիրը տեսա, Պերողին կապանքներից ազատեցի և հանցանքը ներեցի, և եթե կամենաս, նշանակիր նրան Նիսվեի վերակացու, ինչպես ուզում ես: Գալով քո ինձ գրածին, թե ինձ մոտ ուղարկիր այդ բժշկին, որ այդ հրաշքները գործում է և քարոզում է մի ուրիշ Աստված, որ հրից ու ջրից վեր է, որպեսզի տեսնեմ ու լսեմ նրան,- նա բժիշկ չէր մարդկային գիտությամբ, այլ աշակերտ էր հրի և ջրի Արարիշ Աստծու Որդու, և նա ուղարկվեց Հայաստանի կողմերը, ինչպես նրան վիճակ էր ընկել: Բայց նրա զիանավոր ընկերներից Սիմոն անունով մեկը ուղարկված է այստեղ, Պարսկաստանի կողմերը, նրան փնտրիր, գտիր և նրանից կլսես, ինչպես քո Արտաշես հայրը: Նա բոլոր հիվանդությունները կրծշկի և կյանքի ճանապարհ ցուց կտա: Նաև Պարսից Արտաշես թագավորին գրեց հետևյալ ձևով:

ԱԲԳԱՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ԱՐՏԱՇԵՍԻՆ

Հայոց Արքար թագավորը իր եղբայր պարսից Արտաշես թագավորին ողջունում է:

Գիտեմ, որ դու արդեն լսած կլինես Հիսուս Քրիստոսի՝ Աստծու Որդու մասին, որին հրեաները խաչեցին և որ մեռած տեղից հարություն առավ և իր աշակերտներին ուղարկեց ամբողջ աշխարհը՝ ամեն տեղ ուսուցանելու: Նրա զիանավոր աշակերտներից Սիմոն անունով մեկը քո տերության կողմերում է: Արդ՝ փնտրիր, գտիր նրան, և նա կրծշկի ձեզ մոտ եղած բոլոր ախտերն ու հիվանդությունները և կյանքի ճանապարհ ցույց կտա: Դու հավատա նրա խոսքերին, դու և քո եղբայրները և բոլորը, որ կամովին հնազանդվում են քեզ: Որովհետև ինձ ախորժելի է, որ դուք մարմնով իմ ազգականներս, նաև հոգով իմ մտերիմ հարազատները լինեք: Եվ դեռ այս թղթերի պատասխանը չստացած՝ Արքարիոսը վախճանվում է երեսունութ տարի թագավորելուց հետո:

ԼՇ

ՄԵՐ ԱՌԱՔՅԱԼՆԵՐԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արքարից հետո հայոց թագավորությունը երկու մասի է բաժանվում, որովհետև նրա Անանուն որդին թագադրվեց ու թագավորեց Եղեսիայում, իսկ նրա քեռորդին՝

Սանատրուկը թագավորեց Հայաստանում: Սրանց ժամանակ պատահած անցքերը նախապես գրված են ուրիշների կողմից, ինչպես Թադեոս առաքյալի Հայաստան գալը, Սանատրուկի հավատալը և հայոց նախարարների երկյուղից հավատը թողնելը, առաքյալի և նրա հետ եղողների վախճանը Շավարշան գավառում, որ այժմ Արտազ է կոչվում, ապառած քարի պատովելը և առաքյալի մարմինն ընդունելով էլի իրար միանալը, հետո՝ աշակերտների նրա մարմինն այնտեղից առնելը և դաշտում թաղելը, և թագավորի Սանդուխտ դստեր նահատակվելը ճանապարհին մոտ և վերջերս երկուսի նշխարներն հայտնվելը և առապարը փոխադրվելը: Այս բոլորը, ինչպես ասացինք, մեզանից առաջ պատմված է ուրիշների կողմից, ուստի կարևոր շիամարեցինք մանրամասն կրկնել: Նույնպես մեզանից առաջ ուրիշների կողմից պատմված է առաքյալի աշակերտ Աղդեի վախճանը Եղեսչայում Արգարի որդու ձեռքով: Սա Արգարի որդին հոր տեղը թագավորելով՝ հայրենի առաքինության հետևող չեղավ, այլ կուռքերի մեջյանները բացեց ու հեթանոսական պաշտամունքն ընդունեց: Եվ մարդ ուղարկեց Աղդեի մոտ, որ իրեն համար բեհեզդից խույր կարե ուկե բանվածքով, ինչպես առաջ անում էր իր հոր համար: Պատասխան ընդունեց, թե «Իմ ձեռքերը խույր չեն կարի անարժան գագաթի համար, որ չի երկրպագում Քրիստոսին՝ կենդանի Աստծուն: Թագավորն իսկույն հրամայեց իր զինակիցներից մեկին, որ նրա ոտները սրով կտրե: Նա զնալով տեսավ, որ նստած էր վարդապետության աթոռին, սրով խփեց, նրա սրունքները կտրեց դեն զցեց, և նա իսկույն հոգին ավանդեց: Այս էլ ծաղկաքաղ անելով համառոտ հիշատակեցինք, քանի որ նախապես ուրիշների կողմից պատմված է:»

Բայց հայերին վիճակվեց նաև Բարդուղիմեոս առաքյալը, որ վախճանվեց մեզ մոտ Արեքանու քաղաքում: Իսկ Սիմոնի մասին, որ պարսիկներին վիճակվեց, հաստատ չեմ կարող պատմել, թե ինչ գործեց և որտեղ վախճանվեց: Որովհետև ոմանք պատմում են, թե մի ոմն Սիմոն առաքյալ վախճանվեց Վերիոսփորայում. արդյոք իսկապես նա է, և ինչ պատճառով է գնացել նա այնտեղ՝ չգիտեմ, բայց միայն նշանակեցի, որպեսզի իմանաս, թե ես ոչ մի ջանք չեմ ինայում պատմել քեզ ամեն քան, ինչ որ հարմար է:

ԼԵ

ՍԱՆԱՏՐՈՒԿԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ ԵՎ ԱԲԳԱՐԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻՆ ՍՊԱՆԵԼԸ,

ՀԵՂԻՆԵ ՏԻԿՆՈԶ ՄԱՍԻՆ

Սանատրուկը թագավորելով՝ զորք է հավաքում իր դայակների¹¹⁴ Բազրատունի և Արծրունի քաջերի ձեռքով, որպեսզի զնա պատերազմելու Աբգարի որդիների դեմ՝ ամբողջ թագավորությունը տիրելու նպատակով: Եվ մինչ նա այս բանով էր զբաղված, կարծես մի աստվածային ակնարկությամբ Աբգարի որդուց Աղդեի սպանության վրեժը լուծվեց: Որովհետև նա Եղեսիայում իր ապարանքի վերնատանը մարմարե սյուն էր կանգնեցնել տալիս և ինքը ներքեր կանգնած հրամայում էր, թե ինչպես պետք է անել, սյունը բռնողների ձեռքից պոկ գալով ընկավ նրա վրա, ոտները ջախջախեց և նրան սպանեց:

Իսկույն քաղաքի բնակիչների պաղպամավորը եկավ Սանատրուկի մոտ, խնդրելով պայման կապել, որ նա իրենց քրիստոնեական հավատքին չդիպչի, իսկ իրենք նրան կհանձնեն քաղաքն ու թագավորական գանձերը: Սանատրուկը կատարեց նրանց խնդիրը, բայց հետո դրժեց, նույնիսկ Աբգարի տան բոլոր զավակներին սրով կոտորեց, բացի աղջիկներից, որոնց քաղաքից հեռացրեց, որ զնան Հաշտյանքում ապրեն: Նույնպես և Աբգարի կանանցից գլխավորին, որի անունն էր Հեղինե, ուղարկեց, որ բնակվի իր քաղաքում, Խառանում, և նրան թողեց բոլոր Սիջագետքի տիկնությունը իբրև փոխարեն այն բարիքների, որ ինքը գտել էր Աբգարից նրա միջոցով:

Այս Հեղինեն, որ իր ամուսնու՝ Աբգարի նման զինված էր հավատով, չհանդուրժեց կոռապաշտների մեջ բնակվել, այլ զնաց Երուսաղեմ Կղավդիոսի օրոք, այն սովոր ժամանակ, որը գուշակել էր Ազարոսը: Եվ Եզիպտոսում իր բոլոր գանձերը տվեց մեծ քանակությամբ ցորեն զնեց և բաժանեց բոլոր կարույալներին, այս բանը հաստատում է և Հովսեպոսը: Նրա շիրիմը՝ հայտնի նշանով մինչև այսօր էլ կա Երուսաղեմում, դուան առաջ:

Լ.Զ

114 Դայակ պահլավերեն նշանակում է ծծմայր, ստնտու: Բայց հաճախ զործ է ածվում նաև տղամարդկանց մասին՝ դաստիարակ, խնամակալ նշանակությամբ: Հին ժամանակ սովորություն կար, որ թագավորը իր որդիներին հանձնում էր որևէ իշխանի դաստիարակության: Իշխանը թագավորազն սանին սնուցում էր իր տանը իր զավակների հետ, և եթե ինքը ունենում էր ծծկեր երեխա՝ թագավորազն և իշխանազն երեխաները միևնույն կնոց կաթով էին մեծանում, և այս կերպով նրանք դառնում էին կաթնեղբայր: Թագավորների օրինակով ավագ իշխաններն էլ իրենց որդիներին հանձնում էին կրտսեր իշխանների կամ սեպուհների դաստիարակության: Խորենացու պատմության մեջ մի քանի օրինակներ կան, թե ինչպես դայակները սիրում էին իրենց սաներին, հավատարիմ էին նրանց և ամեն վտանգ հանձն էին առնում նրանց փրկելու վերահաս վտանգներից:

ՄԾԲԻՆ ՔԱՂԱՔԻ ՆՈՐՈԳՄԱՆ, ՍԱՆԱՏՈՒԿԻ ԱՄՎԱՆԱԿՈՉՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սանատրուկի կատարած գործերի մեջ ոչ մի բան հիշատակելու արժանի չհամարեցինք, բացի Մծբին քաղաքի կառուցումից: Որովհետև քաղաքը երկրաշարժից խախտված լինելով՝ նա քանդեց ու նորից շինեց ավելի պայծառ և կրկնակի պարիսպներով ու պատվարով պարսպեց. քաղաքի մեջ կանգնեցրեց իր արձանը, ձեռքին մի դրամ բռնած, որ այս է նշանակում, թե այս քաղաքի շինության վրա բոլոր գանձերս ծախսվեցին և այս միայն մնաց:

Բայց թե ինչու նա Սանատրուկ կոչվեց, պետք է ասել: Արգարի քույր Ավիտեն ձամանակ դեպի Հայաստան ճանապարհորդելիս բքարգել է լինում Կորդվաց լեռներում, մրրիկը բոլորին ցրեց, այնպես որ ոչ մեկը չգիտեր, թե ընկերն ուր քշվեց: Իսկ նրա դայակ Սանոտը, Բագրատ Բագրատունու քույրը, Խորեն Արծրունու կինը, երեխային, որ դեռ շատ փոքր էր, ստինքների մեջ առնելով՝ երեք օր և երեք գիշեր մնաց ձյան տակ: Սրա մասին առասպելաբանում են, թե մի ինչ – որ նորահրաշ սպիտակ կենդանի աստվածներից ուղարկվեց և նա պահպանում էր երեխային: Բայց որքան մենք վերահասու եղանք, բանն այսպես է եղել. որոնող մարդկանց հետ եղել է և մի սպիտակ շուն, որ պատահել է երեխային և դայակին: Այս պատճառով էլ նա կոչվեց Սանատրուկ, անունը դայակից ստանալով, իբրև թե Սանոտի տված:

Սա պարսից Արտաշես թագավորի տասներկուերրդ տարում թագավոր դառնալով, երեսուն տարի ապրեց և որսի մեջ մեռավ, մեկի նետը դիպավ փորին, կարծես սուրբ դստեր չարչարանքների վրեժը հատուցեց:

Ափշադար դպրի որդի Ղերուբնան¹¹⁵ գրեց այն բոլոր գործերը, որ կատարվել էին Արգարի և Սանատրուկի ժամանակ և դրեց Եղեսիայի դիվանում:

115 Ղերուբնա, աղավաղված ձե, փոխանակ Ղերուբնա, Լաբուբնա: Նրանից մնացել է մի անվավերական պատմություն Արգար թագավորի, Թաղեռսի քարոզության և այլն: Նա իրեն կոչում է Արգարի Ափշադարադ քարտուղարի որդի, ուրեմն եղել է ժամանակակից Արգար թագավորին: Բայց քննությունը ցույց է տալիս, որ նրա պատմությունը չէր կարող հորինվել առաջ քան Գ. դարը: Բայց և այնպես այս գրվածքը ամենահին և միակ աղբյուրն է Արգարի դարձի պատմության, որից օգտվել են և Եվսեբիոս Կեսարացին, և Խորենացին: Նա շատ վաղուց կորած էր համարվում և Խորենացու հիշած Ղերուբնան կասկած էր հարուցանում իբրև անձանոր հեղինակ, բայց անցյալ դարի կեսերին Փարիզի Ազգային Մատենադարանի հայկական գրչագիրների մեջ գտնվեց մի ձեռագիր, որ կրում էր վերնագիր. «Թուղթ Արգարու թագավորի Եղեսիայի քաղաքի»... և վերջում գրված էր թե՝ «յՈՒռհայ քաղաքի Ղըբուբնեա որդի Անակայ, որդույ Աբշադարադայ դպրի թագաւորին, գրեաց զամենայն ինչ, որ միանդամ իրք եղեն Արեի»...: Անտարակույս, Խորենացու հիշած Ղերուբնայի ձեռագիրն էր: Նույն ժամանակներում գտնվեց նաև նրա ասորերեն բնագիրը, երկու թերի օրինակներով (հայերեն

ԵՐՎԱՆԴԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ, ՍԱՍԱՏՐՈՒԿԻ ՈՐԴԻՆԵՐԻՆ ԿՈՏՈՐԵԼԸ ԵՎ
ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԱԶԱՏՎԵԼԸ ՓԱԽՉԵԼՈՎ

Սանատրուկ թագավորի մահից հետո թագավորության մեջ ինչ որ խառնաշփոթություն է ընկնում: Որովհետև մի ումն Երվանդ, Արշակունյաց ցեղից մի կնոջ որդի, թագավորում է վերջին Դարեհի ութերորդ տարում:

Նրա մասին զրույցներն այսպես են պատմում: Արշակունյաց ցեղից հսկա ու խոշորատես մի վավաշոտ կին, որին ոչ ոք սիրտ չարավ կին առնելու, երկու մանուկ է ծնում ապօրինի կենակցությամբ, ինչպես Պասիփան¹¹⁶ ծնեց Մինոտավրոսին: Երբ երեխաները մեծացան նրանց անունները դրին Երվանդ և Երվազ:

Երվանդը հասակն առնելով դառնում է մի սրտոտ և հաղթանամ մարդ: Նա շատ գործերի վրա Սանատրուկից նշանակվելով վերակացու և առաջնորդ, նշանավոր դարձավ, այնպես որ բոլոր հայ նախարարների մեջ առաջինն եղավ և իր խոնարհությամբ ու առատաձեռնությամբ բոլորին իր կողմը գրավեց: Եվ երբ Սանատրուկը մեռավ, բոլորը միաբանելով նրան թագավորեցրին, բայց առանց Բագրատունիների ցեղի թագաղիրի¹¹⁷:

ին թարգմանությունը ամբողջ է): Ասորեքն բնագիրը անզլերեն թարգմանության հետ տպագրվեց 1864-ին, իսկ հայերեն թարգմանությունը՝ 1868-ին: Այնուհետև եղան ուրիշ տպագրություններ և թարգմանություններ:

116 Պասիփա, հունաց դիցաբանության մեջ Կրետեի առասպելական Մինոս թագավորի կինն էր, որ ամուսնուց ունեցավ մի քանի զավակներ, բայց նա խառնակվեց նաև Պոսեխոն աստծուց Մինոսին ուղարկված սպիտակ ցուլի հետ, որից ծնեց Մինոտավրոս հրեշին, մարդկային մարմնով և ցուլի գլխով, որ մարդու մսով էր կերակրվում: Նրան սպանեց Թեսեոսը:

117 «Բայց առանց թագաղիրի Բագրատունյաց ցեղից»: Այս նախադասությունն անհրաժեշտ է եղել՝ ցույց տալու համար, որ Երվանդը օրինավոր թագավոր չէր: Բագրատունի իշխանից թագաղրվելը լոկ ձևական արարողություն չէր, այլ իրավաբանական կարևոր ակտ, ըստ որում ավագ նախարարը (Բագրատունին) թագ դնելով թագավորի գլխին՝ իր կողմից և մյուս նախարարների կողմից պաշտոնապես ձանաչում էր նրան օրինավոր թագավոր: Այսուեղ, երբ Խորենացին հայտնում է, թե բոլոր նախարարները միաբանելով Երվանդին թագավորեցրին (առանց նախարարների համաձայնության՝ նա չէր էլ կարող թագավորել), հարկ է համարել վերոհիշյալ խոսքերով ցույց տալ, թե Երվանդը այնուամենայնիվ օրինավոր թագավոր չէր: Իսկ

Բայց Երվանդը թագավոր դառնալուց հետո Սանատրուկի որդիներից կասկած ունենալով՝ բոլորին կոտորում է: Թվում է, թե Արգարի որդիների կոտորածի վրեժը լուծվեց: Բայց Արտաշես անունով մի փոքրիկ տղայի ծծմայրն առավ փախցրեց Հեր գավառի կողմերը, Մաղմագանի հովվական կայանները և լուր ուղարկեց Սպեր գավառի Սմբատավան գյուղը նրա դայակ Սմբատին՝ Բյուրատ Բագրատունու որդուն: Արդ, եթե Բյուրատի որդի Սմբատը լսում է Սանատրուկի մահվան և նրա որդիների կոտորածի գույժը, առնում է իր երկու դուստրերին՝ Սմբատանուշին ու Սմբատուհուն, տանում նստեցնում է Բայբերդում, քաջ մարդիկ ամրոցին պահապան դնելով, իսկ ինքը իր մի կնոջ և սակավաթիվ մարդկանց հետ գնում է մանուկ Արտաշեսին որոնելու: Երվանդ թագավորը այս բանը լսելով՝ հետախույզներ է ուղարկում նրանց բոնելու: Այս պատճառով Սմբատը երկար ժամանակ կերպարանքը փոխած և հետիոտն թափառում է լեռներում ու դաշտերում երեխայի հետ և նրան սնուցանում է հովվական կայաններում և նախրապանների մոտ, մինչև որ հարմար ժամ գտնելով անցնում գնում է պարսից Դարեհ թագավորի մոտ: Եվ որովհետև Սմբատը քաջ մարդ էր և նախապես հայտնի, ուստի մեծ պատվի է արժանանում պարսից զորագլուխների հետ, նույնպես և երեխան ապրում է թագավորի որդիների հետ, որոնք բնակության տեղեր էին ստացել Բատ և Ողոմն զավառները:

ԼՀ

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉ ԶԱՆՔԵՐ ԳՈՐԾԱԴՐԵՑ ԵՐՎԱՆԴԸ՝ ԱՐՏԱՇԵՍԻՆ ԶԵՌՔ ԳՑԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԵՎ ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ ԹՈՂՆԵԼԸ

Բայց Երվանդը շարունակ մտածում էր, թե ինչպիսի չարիք է սնվում նրա թագավորության համար Մարտում¹¹⁸, նրա սիրտը լիքն էր կասակծներով և քունը

թե ինչու Բագրատունի իշխանը չհամաձայնեց թագադրեն՝ սրան երկու պատճառ է նկատվում. առաջինը՝ որ Երվանդը Արշակունի չէր և երկրորդ՝ որ Բագրատունիք Սանատրուկի օրինավոր հաջորդ էին համարում Սանատրուկի որդուն, Արտաշեսին, որ կոտորածից ազատվեց իր դայակ Սմբատ Բագրատունու ձեռքով:

118 Բնագրում -«որպիսի չար նորա թագաւորութեանն սնանի ի Մարս»: Վերջին բառը տարակուսանքի տեղիք է տալիս, նա նշանակում է Մարաստան և Սարեր: Խորենացին ասում է, Սմբատը Արտաշեսի հետ պարսից թագավորի մոտ գնաց, ուրեմն Պարսկաստան: Մենք թարգմանեցինք Մարտում, համարելով այս վերջինը մի հասուկ շրջանի անուն Պարսկաստանում, որտեղ գտնվում էին Բատ և Ողոմն զավառները, պարսից թագավորի որդիների և Արտաշեսի բնակության տեղը: Մարս հիշում է Խորենացին որոշելով տեղը Սոհունդ զավառում